

भारतीय चित्रपटांतील संगीताचे स्थान

अशोक दामोदर रानडे

(मूळ प्रसिद्धी - धुळे येथे झालेल्या परिसंवादातील भाषण, जून १९६९)

आज आपण चर्चेत घेत असलेला विषय अत्यंत महत्वाचा आहे. जनतासंपर्काची नभोवाणी, दूरचित्रवाणी, चित्रपट इ. जी साधने आहेत त्यापैकी नभोवाणी आणि चित्रपट यांनी आपल्या जीवनात आता निश्चितपणे स्थान पटकावले आहे. त्यांची अपूर्वाई वाटू नये, त्यांचे वेगळेपण जाणवू नये इतक्या बेमालूमपणे त्यांनी आपल्या दैनंदिन जीवनव्यवहारात आपला पाय रोवला आहे. परंतु एवढेच त्यांचे महत्त्व नाही. इतक्या मोठ्या प्रमाणात या जनतासंपर्कसाधनांचा वापर होत असूनही त्यांच्या व आपल्या संबंधाचे स्वरूप काय, त्यांच्यामुळे आपल्या जीवनावर काय परिणाम झाले आहेत, या भल्याबुऱ्या परिणामांचा सांस्कृतिक संदर्भात विचार करण्याची नैतिक निकड आपल्याला भासावयास नको काय इ. प्रश्नांचा अजूनपर्यंत आपण फारसा विचार केलेला नाही. या साधनांचे परिणामकारकत्व आपल्याला पटले आहे हे या पायी खर्च होणाऱ्या वाढत्या पैशावरून आणि इतर शक्तींच्या व्ययावरून कळून चुकते. पण असे असूनही वर उल्लेखलेले व तसेच इतर प्रश्न आपल्यासमोर फारसे उभे राहिलेले दिसत नाहीत. चित्रपट इ.ना आपण इतके गृहीत धरले आहे की त्यांच्याविषयी विचारच करावयाचे आपण सोडून दिले आहे. परिणामतः या साधनांनी व्यापलेला आपल्या जीवनातील मोठा भाग, त्यांचे पटलेले परिणामकारकत्व यांच्या तुलनेने पाहता त्यांच्याविषयीचा विचार मात्र फार तोटका राहिला आहे. भारतीय संगीताच्या संदर्भात आज आपण चित्रपट या एका जनतासंपर्कसाधनाविषयी उहापोह करणार आहोत तो या विचारास चालना देण्याच्या दृष्टीने.

भारतीय संगीत आणि चित्रपट यांच्या संबंधाचा विचार करावयास लागताच प्रथमतः असे लक्षात येते की वास्तविक पाहता या प्रश्नाचे स्वरूप एका उपप्रश्नाचे आहे. एकंदरीने संगीत आणि चित्रपट यांचा संबंध कसा असतो या मूळ प्रश्नातून भारतीय संगीत आणि चित्रपट यांच्या संबंधाचा उपप्रश्न होतो. संगीत आणि चित्रपट यांच्या संबंधाविषयी जी काही वैचारिक भूमिका आपण पायाभूत मानू त्याच भूमिकेतून आपल्याला वरील उपप्रश्नाचे उत्तर मिळणार आहे. निदान त्याची दिशा निश्चित होणार आहे.

चित्रपटाशी संगीताचे नाते

चित्रपट आणि संगीत यांच्या परस्पर संबंधाविषयीची भूमिका सूत्ररूपाने पुढील प्रमाणे मांडता येईल -

१) जेव्हा जेव्हा एखादा आविष्कार अनेक कलांची संगमभूमी बनतो तेव्हा तेव्हा त्यात कार्यकारी होणाऱ्या कलांचे कमीअधिक महत्त्व निश्चित होते व त्यानुसार एकत्र येणाऱ्या विविध कलांना कमीअधिक वाव मिळतो. याचे प्रमाण विविध आविष्कारात बदलते राहू शकते, पण तरीही एकंदरीने पाहता विशिष्ट कलेला अधिक महत्त्व प्राप्त होणे हे आविष्काराच्या स्वरूपातच अंतर्भूत, अंगभूत असते. एखादे नृत्यनाट्य घेतल्यास त्यात अभिनय, संगीत, चित्र, इ. अनेक कला असतात हे उघड आहे. पण तरीही मुख्यतः हालचाल वा गती याला त्यात अधिक वाव मिळावा हे स्वाभाविक असते. चित्रपटाबाबतीत असेच म्हणता येईल. संगीत, साहित्य, चित्र, अभिनय, इ. अनेक कलांची संगमभूमी असलेल्या या प्रकारात दृश्यकलांना अधिक वाव मिळणे हे अधिक स्वाभाविक आहे. संगीताला मिळणारा वाव हा कमीअधिक असेल पण दृश्यकलांच्या मानाने पाहता त्याचे स्थान दुय्यमच राहणार. एक सहायक कला म्हणून त्याचे महत्त्व जरूर असते, पण दृश्यकलांच्या व चित्रपटांत होणाऱ्या त्यांच्या आविष्कारांचे बोट धरूनच संगीत त्यात वावरते.

२) सहायक म्हणून वावरणाऱ्या संगीताचे कार्य निश्चितपणे काय यासंबंधी विचार करताना दोन गोष्टी डोळ्यापुढे येतात. पहिली ही की एकच गोष्ट दोन कलांनी साधणे हे अनावश्यक आहे, किंबहुना अशक्यही आहे. उदा. नदीकाठच्या संध्याकाळचे वातावरण चित्रित होत असता संथ वाहणारा प्रवाह, वातावरणातला धूसरपणा, परतणाऱ्या गाई या साऱ्या दृश्य-आविष्कारामुळे जे काही सूचित होत

असते तेच यावेळेस मागे वाजणाऱ्या यमनाच्या स्वरांनी होते काय? कदाचित एखादा असे म्हणेल की या वेळेस देवळात होणाऱ्या आरत्या व घंटानाद यांची योजना केली तर काय होईल? या प्रश्नाचे उत्तर असे की आरत्या इ.मुळे नदीकाठची एक संध्याकाळ स्थापित होईल. संध्याकाळचा व आरत्यांचा जो दैनंदिन साहचर्यसंबंध आहे त्यामुळे हे शक्य होईल. संध्याकाळचाच भाग म्हणून आरती व घंटानाद हे आपल्या मनात रूजलेले असल्याने त्यांचे या दृश्याच्या चित्रिकरणाच्या वेळी येणे हे अपरिहार्य ठरेल. डोक्याबरोबर माणसाची पाठही खोलीत यावी तसे होईल. पण सतारीवर याचवेळी यमनाची सुरावट छेडली तर या दृश्याशी यमन व सतार यांचा साहचर्यसंबंध नसूनही दृश्याच्या अर्थात भर पडेल. अनुभव अधिक गहिरा, तीव्र करण्याकडे अशा संगीताचा कल असतो. एकंदर अनुभवाला आणखी एक परिमाण मिळवून देण्याची कामगिरी संगीत बजावीत असते. किंबहुना वातावरणनिर्मिती दृश्यकलांच्या घटकांनी आधीच केलेली असल्याने तेच काम पुन्हा करण्याच्या भरीस न पडता संगीत आपला असा वेगळा मार्ग रेखिते, परंतु भावनादृश्यांनी ते युक्त असते. वातावरणनिर्मिती इ. दृश्य-आविष्कार समृद्ध करणारे ते ध्वनी व या सर्व आविष्कारास आपल्या वेगळ्या चौकटीचा संदर्भ देऊ करणारे ते चित्रपटसंगीत अशी ही या प्रकाराची मोडणी आहे.

सांगीतिक स्वातंत्र्य

सहायक म्हणून वावणाऱ्या संगीताचे चित्रपटात स्थान काय या विषयीची लक्षात घ्यावयाची दुसरी गोष्ट म्हणजे ते जरी संगीत म्हणून स्वयंपूर्ण नसले (सहायक म्हणून वावरताना स्वयंपूर्णता अर्थातच शक्यच नाही), तरीही वातावरणनिर्मिती इ.त अंतर्भूत असणाऱ्या पार्श्वध्वनी या घटकापेक्षा त्याला स्वतःची अशी संगती असते. हे संगीत नुसते ऐकले असता मधुर ध्वनींच्या समूहाच्या वरची व स्वयंपूर्ण संगीताच्या थोडी खाली अशी त्याची पातळी असते हे लक्षात यावयास वेळ लागत नाही. असे असल्याशिवाय संगीत दृश्यांतर्गत अनुभवास वेगळे परिमाण प्राप्त करून देऊ शकणार नाही. स्वयंपूर्ण न होता अपूर्णांच्या वर राहण्याचा, स्वतःची अशी संगती साधत असतानाच दृश्य-आविष्काराच्या संगतीस छेद न देण्याचा तारेवरचा नाच चित्रपटसंगीतास साधावयाचा असतो. असे न झाल्यास ते केवळ परिणामकारक ध्वनींच्या पातळीवर राहाते वा 'लोकप्रिय' संगीताच्या माळेत जाऊन बसते. या दोन्ही जागा चित्रपटसंगीताच्या नव्हेत. चित्रपटसंगीताला स्वायत्तता असते, स्वराज्य नसते. पण पार्श्वध्वनीप्रमाणे ते गुलाम नसून त्यास एक प्रकारचे सांगीतिक स्वातंत्र्य असते असे चित्रपटसंगीताच्या चित्रपटातील स्थानाचे राजकीय भाषेत वर्णन करता येईल.

चित्रपट आणि संगीत यांच्या संबंधाबाबतचे तिसरे सूत्र म्हणजे त्याची प्रतिकात्म बनण्याची शक्ती हे होय. चित्रपटसंगीत हे भावनांना संवादी नसून भावस्थितींना संवादी असते. इथे संवादी (responsive) याचा अर्थ 'मनात काहीतरी प्रतिक्रिया निर्माण करणारे' एवढाच घ्यावयाचा आहे. देश-काल संबंध अशा विशिष्ट परिस्थितीखेरीज इतर सर्वत्र हे सूत्र लागू पडणारे आहे. समजा पहाटेचा देखावा चित्रित झाला आहे- हळूहळू उगवणारा सूर्य, त्यामुळे प्रकाशमान होणारे क्षितीज हे झाले चित्रपटातील दृश्यकलासंबद्ध घटक. याबरोबर पक्ष्यांची किलबिल, गायवासांचे हंबरणे, ब्राह्मणांचे स्तोत्रपठण इ. ऐकविणे हा झाला पार्श्वध्वनीचा वातावरणनिर्मितीसाठी केलेला उपयोग. ह्या दोन्हींनी मिळून घटना वा प्रसंग किंवा दृश्य स्थापित होते. पार्श्वध्वनी इथे स्वतःचे असे वेगळे अस्तित्व जाणवून देत नसून संकल्पित दृश्याच्या उभारणीतील एक अत्यावश्यक घटक म्हणून ते येत असतात. एरवीच्या जीवनातही हे वा अशा प्रकारचे इतर ध्वनी अशा दृश्याबरोबर असतातच व म्हणून चित्रपटातही ते येतात. पहाट, याचा 'सकाळीआधीचा दिवसाचा काल' असा काहीसा वाच्यार्थाच्या पातळीवरील अर्थ सूर्य उगविण्यासारख्या आधारभूत घटनेने आपल्याला कळतो. दैनंदिन जीवनाची काही काळ थांबलेली वाटचाल उत्साहाने पुन्हा सुरू करावयाचा काल असा पहाट या शब्दाचा संकेतार्थ (वाच्यार्थापेक्षा याची अर्थवर्तुळे अधिक विस्तारित पण कमी नेमकी असतात) किलबिल इ. वातावरणनिर्मितीसाठी अवतरणारे घटक सुचवितील. आता पहाट होण्याच्या दृश्याचा संगीत जो अर्थ सांगू पाहील तो अधिक संदिग्ध, पण त्याचबरोबर अधिक व्यापक असेल. सनई, सरोद इ. कोणतेही वाद्य असले तरी वरील दोन्ही अर्थपातळ्यांना एका वेगळ्याच भावस्थितीची डूब

मिळू शकेल. ह्या भावस्थितीचा एका विशिष्ट भावनेशी वा भावानुभवाशी संबंध नसून भावनासमूहाशी असतो. त्यामुळे सनई = मंगल वाद्य इ. साचेबंद, ठोकळेबाज समीकरणे बाजूस ठेऊन उत्साह, निरूत्साह व उत्साहाचा अभाव (Sense of elation, dejection and indifference) या सर्वशक्य व सर्वसामान्य भावस्थितींना आवाहन करण्याचा संगीताचा हेतू इथे साध्य होण्याची शक्यता असते व चित्रपटसंगीताचे हेच काम होय. यामुळे प्रत्येक प्रेक्षक उत्साह इ. भावस्थितीचा अनुभव इतरांबरोबर घेतोच, शिवाय व्यक्तिगत अनुभवांचे अशा प्रसंगांबरोबर असलेले मानसिक संबंधही तो मुक्त करू शकतो. इथे संगीत व्यंजनेच्या पातळीवर जाते असे म्हणता येईल. इथे संकेतार्थ कायम ठेवूनही प्रेक्षक व्यंजनार्थाची समृद्ध 'अर्थ-पार्श्वभूमी' (Semantic hinterland) अनुभवू शकतो. अनेकांना समान असा अनुभव घेत असतानाच स्वतःचा असा खास व्यक्तीगत अनुभव (आणि तोही अभिप्रेत असलेल्या एकंदर कलानुभवास धक्का न पोचता) उपलब्ध करून देणे हे चित्रपटसंगीताचे कार्य असते. या विवेचनाच्या पार्श्वभूमीवर आता आपल्या चित्रपटसृष्टीचे अवलोकन करण्यास हरकत नाही.

अजून मागासलेली अवस्था

सहजासहजी लक्षात येण्यासारखी गोष्ट अशी की आमचे चित्रपटसंगीत अजून पार्श्वध्वनीचे कार्य करण्यातच बहुतांशी गुंतले आहे. दृश्याची परिणामकारकता वाढविणे आणि दृश्याला अधिक परिणाम प्राप्त करून देणे यातला भेद आमच्या संगीतास अजून उमगलेला नाही. आपले स्वतःचे असे स्थान चित्रपटात आहे, आपले स्वतःचे असे कार्य आहे आणि ते कार्य करण्याच्या आपल्या अशा पध्दती आहेत याचा आमच्या संगीतास विसर पडला आहे. चोर, खुनी इ. आला असता मंद्रभयानक स्वर काढणे, शोक झाला असता तार स्वरात तरंगत राहणे वा पाण्याचे तरंग दाखविण्यासाठी सतारीच्या तरफा वाजविणे असल्या कामातच अजून आमचे संगीत गुरफटले आहे.

चित्रपटसंगीत म्हणजे काय याची आमच्या संगीतदिग्दर्शकांना जाणीव नाही याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे अनेक मुलाखतीतून आपल्या 'हिट' गाण्यांची त्यांनी केलेली भलावण. गाणी 'हिट' होतात याचाच अर्थ चित्रपटाबाहेर त्यांना अस्तित्व प्राप्त होते, गाणी संगीत म्हणून स्वयंपूर्ण होतात, सांगीतिक संचितावरच उभी राहू शकतात. ती चित्रपटाच्या तानाबान्यातून बाहेर काढली असता चित्रपटाचे काहीही नुकसान होऊ नये अशीच अनेक वेळा परिस्थिती असते. आपले संगीत चित्रपटयोग्य होणे यापेक्षा लोकप्रिय व्हावे असा दृष्टीकोण आमच्या संगीतरचनाकाराचा असतो आणि याचे काही सांगीतिक दुष्परिणामही झाले आहेत.

खुद्द शास्त्रोक्त संगीताची बाब घेतली तर चित्रपटांत येणारे शास्त्रोक्त संगीत अनेकदा व्याज-शास्त्रोक्त असल्याचे आढळते. ठराविक चक्री ताना, तिये यांच्या खुणा जागोजाग पेरल्या की हे व्याज-शास्त्रोक्त संगीत तयार होते. लोकांना हे शास्त्रोक्त संगीत असल्याचे कळावे यासाठीच जणू त्यावर ढोबळ खुणांची लेबले लावलेली असतात. यामुळे शास्त्रोक्त संगीताच्या चुकीच्या कल्पना उराशी बाळगून आमचा श्रोतृवर्ग एकंदर शास्त्रोक्त संगीताकडे वळू लागतो. तशाच खुणा, तोच चटपटीतपणा यांचा शोध घेऊ लागतो. भातुकलीच्या चष्यातून खऱ्या संसाराकडे पाहणारा जसा स्वतःचे हसे व जीवनावर अन्याय करतो तोच प्रकार व्याज-शास्त्रोक्त संगीताने भारलेल्या श्रोत्याकडून शास्त्रोक्त संगीताबाबत होत राहातो. तीन-साडेतीन मिनिटांत नकली फुलोरा धारण करणाऱ्या व्याज-शास्त्रोक्त संगीताने कान भरणारा श्रोता हळूहळू भारदस्तपणे आपला इमला बांधणाऱ्या शास्त्रोक्त संगीताच्या ग्रहणास आवश्यक ती शांत, प्रसन्न चित्तवृत्ती अंगी आणूच शकत नाही. त्याला अस्सल शास्त्रीयाचे रूपच पेलनासे होते.

आजकाल लोकसंगीताचाही आमचे संगीतरचनाकार पुष्कळ उपयोग करतात. लोकसंगीताचा द्रुतगती, सहज कळण्याजोगा, आणि शब्द व नृत्य यावर अवलंबून असणारा जेवढा भाग आहे त्याचाच उपयोग चित्रपटात भरपूर झालेला दिसतो. हेही खरे लोकसंगीत कोणत्या अर्थाने म्हणावयाचे? विविध वाद्ये, त्यांची आकर्षक योजना, आणि दृश्याचे भरपूर साहाय्य यांची भरपूर

प्रक्रिया झाल्यावरच हे संगीत चित्रपटात उतरत असते. यामुळे काहीशा उघड्यानागड्या व साध्यासुध्या लोकसंगीताचे मूल्य व त्याचे सांगीतिक श्रेष्ठत्व जोखण्याची श्रोत्यांची पात्रता मात्र कमी झाली आहे. कीर्तनातला 'राम कृष्ण हरि' सिनेसंगीताची स्वरलक्त्रे राजवखे म्हणून मिरवू लागला तेव्हापासून अनलंकृत, लोकांना सहज सहभागी करून घेऊ शकणारे लोकसंगीत, भजनी संगीत मागेच पडले. भजनी ठेक्यांची वा एकतारी टाळ-चिपळ्या-झांज यांच्या साध्यासुध्या पण अस्सल वैशिष्ट्यपूर्णतेची आम्हाला ओळखच पटेनाशी झाली.

सुगमसंगीताचे आजचे स्वरूप

सुगमसंगीत असे ज्याला म्हणता येईल त्याचीही स्थिती अशीच. वाद्यमेळ आणि गायकगायिकांचे अनैसर्गिकरित्या गोडगोड वाटणारे आवाज यांमुळे आता नैसर्गिक आवाज वा केवळ आधारस्वराच्या जोडीने अवतरणारा सच्चा सुरेलपणा याची आमच्या श्रोत्यांना जाणीवच होत नाही. मसालेदार खाऊन साध्या स्वयंपाकाची चव वाटेनाशी होणे म्हणजे जिव्हेची संवेदनशक्ती कमी झाल्याचे लक्षण आहे. कर्कश पण भरगच्च वाद्यमेळांच्या सतत उपयोगाने आमचे सुगमसंगीत बटबटीत झाले आहे. चालींच्या बाबतीतही ठराविक हळुवार संगीताचा होणारा सार्वत्रिक उपयोग पाहिला की एका शाहीराने 'आमचे गायन खैण झाले आहे' असे उद्गार काढले होते त्याची आठवण होते. भावार्त म्हणता म्हणता आमची भावगीते भावरंजित व पाठीचा कणा नसलेली हळुवार गीते बनली आहेत. अशीच गीते करून करून आमच्या संगीतरचनाकारांनी आपली शक्ती क्षीण केली याचे प्रत्यंतर आणीबाणीच्या वेळेस कुत्र्याच्या छत्र्यांप्रमाणे उगवलेल्या असंख्य पण निकृष्ट समरगीतांवरून आले. जोम, उत्साह व मर्दानी संगीत आमच्यातून नष्ट होण्यास चित्रपटांचे पुष्कळच साहाय्य झाले आहे!

आता पाश्चात्य पध्दतीचे संगीत आमच्या चित्रपटात येत आहे तेही असेच पाणी मिसळून. पाश्चात्य वाद्ये आली हे चांगलेच झाले. पण त्यांच्या उपयोगात मात्र अल्पवयीन श्रीमंत धनिकांची उधळपट्टी करण्याची वृत्तीच दिसते. आणि पुन्हा हार्मनी-टाइपचे न समजून केलेले कर्णकटु प्रयोग आहेतच. निशागृह-गीते (नाईटक्लब साँग) आणि त्याचे उपयोजन यांचा आता होत असलेला सरसकट उपयोग निश्चिपणे चिंतेचा विषय आहे. निकृष्ट परदेशी गृह आणि निकृष्ट परदेशी संगीत सारख्याच आशाळभूतपणे आम्ही रिचवितो. कारण दृश्याच्या प्रलोभनाने आणि शर्करावरणाने आपण काय ग्रहण करीत आहोत याची आपल्याला जाणीवच होत नाही.

या सर्व काळ्या चित्रात मला आशादायक अशी एकच गोष्ट दिसते. ती म्हणजे आमच्या श्रोतृवर्गात आणि प्रेक्षकात आता अधिकाधिक सुशिक्षितांचा भरणा होत आहे. आवडीनिवडीपासून अभिरुचीकडे आमचा प्रवास आता सुरू झाला आहे. एका प्रभावी परकीय संस्कृतीच्या परिणामांचा व तिच्या सामर्थ्यस्थानांचा विचार करून त्यापासून योग्य तो बोध घेण्याची खरी वेळ आता येऊन ठेपली आहे. आमचा स्वतःचा सांस्कृतिक वारसा काय व त्याचे स्वरूप काय याचाही विचार आताच केला पाहिजे. समाज व प्रबोधन आणि सांस्कृतिक नव-उत्थान असा आपल्या सामुदायिक प्रयत्नांचा क्रम असायला पाहिजे. यासाठी स्वतंत्र प्रज्ञेच्या आणि वारंवार कात टाकू शकणाऱ्या संगीतरचनाकारांनाही आपले कर्तव्य बजावायचे आहे.